Małgorzata Kowalska[1]

Procesy zawierania i rozpadu związków małżeńskich w Polsce w latach 1988–2002

Wstęp

Polska należy do krajów, gdzie przez długi czas model małżeństwa (rodziny) był modelem tradycyjnym, opartym na pierwszych związkach małżeńskich[2]. Charakteryzował się on uniwersalnością oraz relatywnie wczesnym wiekiem zawierania związku małżeńskiego, zaś związki pozamałżeńskie były rzadkością. Małżeństwa charakteryzowały się dużą trwałością, o czym świadczy chociażby fakt, że główną przyczyną rozpadu małżeństw był zgon jednego ze współmałżonków (w około 80%).

Zmiany występujące w przeszłości w procesach zawierania i rozpadu związków małżeńskich miały charakter przeobrażeń ewolucyjnych i były związane ze zmianą struktury ludności. Dopiero w okresie transformacji systemowej a zwłaszcza w 1990 roku ujawniły się gwałtowne zmiany w procesach małżeńskości. Zmianom tym towarzyszyły również zmiany w innych procesach demograficznych, w szczególności w procesach płodności.

Głównym celem niniejszego opracowania jest przedstawienie podstawowych procesów formowania i rozpadu związków małżeńskich w Polsce w okresie transformacji społeczno-gospodarczej oraz podjęcie próby odpowiedzi na pytanie Czy w Polsce nastąpił kryzys instytucji małżeństwa? A jeśli tak to jakie są

---

[1] Autorka przygotowuje rozprawę doktorską pod kierunkiem prof. dr hab. Walentyny Ignatczyk.

[2] E. Frątczak, *Przemiany płodności i rodziny w Polsce i Europie. Oceny – interpretacje – – teorie – polityka rodzinna*, (w:) *Procesy demograficzne u progu XXI wieku. Polska a Europa. I Kongres Demograficzny w Polsce, Sesja końcowa, Warszawa 25–26 listopad 2002*, (red.) Z. Strzelecki, tom XVII, Rządowa Rada Ludnościowa, Rządowe Centrum Studiów Strategicznych, Warszawa 2003, s. 75.

oznaki tego kryzysu oraz jakimi innymi formami życia rodzinnego jest zastępowane małżeństwo?

Ze względu zarówno na ramy opracowania, jak i dostępność materiału źródłowego[3] do analizy wykorzystane zostaną podstawowe miary analizy demograficznej dotyczące intensywności zawierania i rozpadu związków małżeńskich, czyli: ogólny współczynnik małżeństw; cząstkowe współczynniki małżeństw; cząstkowe współczynniki pierwszych małżeństw; ogólny współczynniki pierwszych małżeństw (OWPM); mediana wieku zawarcia pierwszego małżeństwa; współczynnik rozwodów na 10 tys. ludności; współczynnik rozwodów na 1000 nowo zawartych związków małżeńskich. Wyniki zaprezentowane zostaną w ujęciu strukturalnym, ponadto dla pogłębionej analizy porównawczej dynamiki zmian badanych procesów zostaną również wykorzystane indeksy dynamiki.

Analizę pozyskanego materiału źródłowego przeprowadzono, uwzględniając:
- osoby kiedykolwiek będące w związku małżeńskim,
- liczbę i strukturę małżeństw,
- liczbę i strukturę pierwszych małżeństw,
- liczbę i strukturę rozwodów,
- związki nieformalne.

1. Osoby kiedykolwiek będące w związku małżeńskim

Za symptom zmian postaw wobec instytucji małżeństwa, jakie dokonały się w polskim społeczeństwie w okresie transformacji gospodarczo-ustrojowej można uznać zmiany w strukturze osób, które kiedykolwiek zawierały związek małżeński. Analiza porównawcza struktury udziału osób kiedykolwiek zawierających małżeństwo u progu transformacji, w 1988 roku, i po 14 latach jej trwania, w 2002 roku (tabela 1) ukazała, iż w badanym okresie udział tych osób obniżył się w skali kraju zarówno w grupie mężczyzn, jak i w grupie kobiet. Udział kiedykolwiek żonatych mężczyzn spadł z 72,9% w 1988 roku do poziomu 66,5% w 2002 roku, natomiast udział kiedykolwiek zamężnych kobiet obniżył się z 80,9% do 75,5%. W dynamicznym ujęciu frakcja kiedykolwiek żonatych mężczyzn obniżyła się o 8,8%, natomiast frakcja kiedykolwiek zamężnych kobiet – o 6,7%.

Spadek frakcji osób kiedykolwiek zawierających małżeństwa zarówno w grupie mężczyzn, jak i kobiet zaobserwowano i w miastach, i na wsi; przy czym

[3] W opracowaniu wykorzystane zostały przede wszystkim dane pochodzące z roczników demograficznych GUS dla lat 1988–2002 oraz publikacji elektronicznych NSP 2002 (www.stat.gov.pl).

większą intensywnością zmian charakteryzowały się subpopulacje osób mieszkających w miastach. W subpopulacji kobiet udział ten obniżył się z 80,2% do 74,6% (czyli różnica w ujęciu względnym wyniosła 7%), a w subpopulacji mężczyzn z 74,8% do 67,7% (czyli 9,5%).

Z oceny struktur kobiet kiedykolwiek zamężnych i mężczyzn kiedykolwiek żonatych wynika, że udział osób mających za sobą doświadczenie małżeńskie obniżał się w każdej grupie wieku[4], a to oznacza, że w Polsce wzrasta udział osób pozostających w stanie wolnym.

Tabela 1. Udział osób, które kiedykolwiek pozostawały w związku małżeńskim według płci i wieku w podziale terytorialnym w latach 1988 i 2002

Wiek	NSP 1988			NSP 2002		
	Ogółem	Miasto	Wieś	Ogółem	Miasto	Wieś
udział kiedykolwiek żonatych mężczyzn						
15–19	0,6	0,7	0,6	0,2	0,2	0,2
20–24	22,9	24,6	20,6	11,3	10,1	13,3
25–29	66,0	69,6	61,1	50,7	49,9	52,2
30–34	82,1	85,5	76,2	75,3	76,7	73,1
35–39	88,4	91,3	82,7	82,0	84,5	78,4
40–49	92,2	94,0	88,7	87,0	90,2	81,7
50–59	94,8	95,8	93,4	92,6	94,8	88,5
60 i więcej	96,6	97,0	96,1	96,1	96,9	94,9
Ogółem	72,9	74,8	69,9	66,5	67,7	64,6
udział kiedykolwiek zamężnych kobiet						
15–19	4,0	3,4	5,2	1,4	1,1	1,8
20–24	52,1	48,3	57,4	26,3	22,2	33,9
25–29	84,2	83,0	86,0	68,2	64,5	74,8
30–34	90,9	90,3	92,2	85,9	84,1	88,9
35–39	93,1	92,5	94,4	90,9	89,8	92,6
40–49	94,4	93,8	95,8	93,3	92,7	94,7
50–59	95,1	94,8	95,7	94,4	93,7	96,0
60 i więcej	92,5	91,8	93,5	95,1	94,5	95,8
Ogółem	80,9	80,2	82,2	75,5	74,6	77,2

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych NSP 1988 i 2002 (www.stat.gov.pl).

[4] Jedynym wyjątkiem od zaobserwowanej tendencji są kobiety w wieku 50–59 lat na wsi oraz w wieku powyżej 60 lat zarówno na wsi, jak i w miastach, gdzie odsetek kiedykolwiek zamężnych kobiet wzrósł nieznacznie. Stan ten można uzasadnić, po pierwsze, tendencją kobiet do wychodzenia za mąż za starszych partnerów, większą umieralnością mężczyzn w starszych grupach wieku oraz przechodzeniem roczników o wysokiej intensywności zawierania małżeństw do starszych grup wieku.

Na podkreślenie zasługuje fakt, że nie istnieją różnice w kierunkach zmian analizowanych struktur w zależności od płci, wieku i miejsca zamieszkania. Natomiast intensywność tych zmian jest zróżnicowana, zwłaszcza w ujęciu według miejsca zamieszkania[5]. We wszystkich grupach wieku odsetki kobiet kiedykolwiek zamężnych są wyższe w porównaniu z kiedykolwiek żonatymi mężczyznami. Zarówno wśród mężczyzn, jak i kobiet w każdej grupie wieku w 2002 roku w porównaniu z rokiem 1988 ubyło osób zawierających pierwsze związki małżeńskie. Analiza zbiorowości osób będących kiedykolwiek w związkach małżeńskich uwzględniająca kryterium wieku ukazuje, że dokonały się istotne zmiany w tych grupach wieku, które charakteryzowały się do tej pory największą intensywnością zawierania związków małżeńskich, czyli w grupach wieku 20–24 lata, 25–29 lat oraz 30–34 lata.

W analizowanych grupach wieku liczba kiedykolwiek żonatych mężczyzn obniżyła się odpowiednio o 50,7%, 23,2%, 8,3%. Z kolei wśród kobiet liczba ich zmniejszyła się odpowiednio o 49,5%, 19%, 5,5%.

Zmniejszenie się udziału osób kiedykolwiek zawierających małżeństwa nie jest jedynie efektem dysproporcji w strukturze ludności według płci, wieku oraz stanu cywilnego w mieście i na wsi, wyrażającej się nadmiarem kandydatek do małżeństwa w miastach i ich brakiem na wsi. Odraczanie decyzji zawierania związków małżeńskich w młodszych grupach wieku osób obu płci, zarówno w miastach, jak i na wsi, wynika przede wszystkim z oddziaływania czynników społeczno-ekonomicznych[6], do których zaliczyć możemy m.in. wydłużanie się czasu nauki, wysoką stopę bezrobocia, zwłaszcza wśród osób młodych, brak mieszkań.

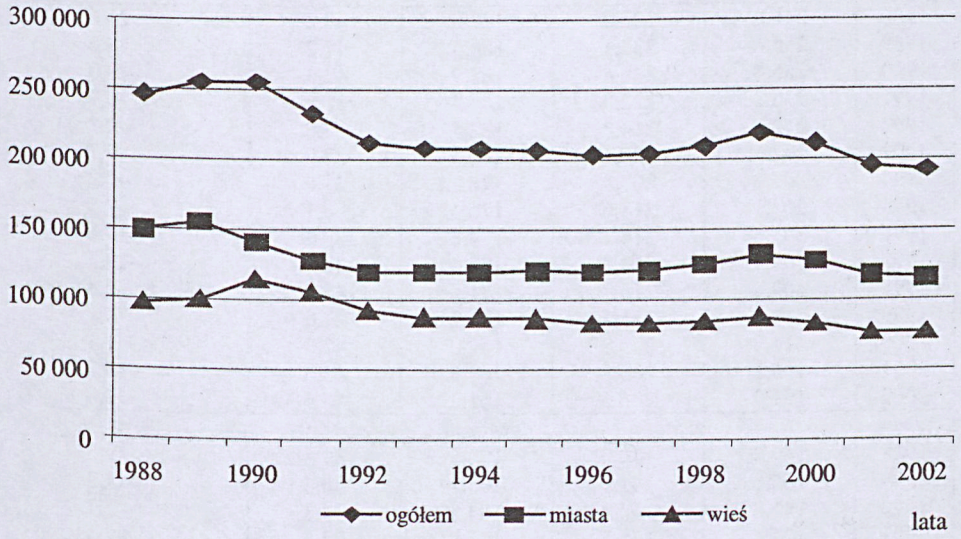
2. Liczba i struktura małżeństw

W latach 1988–2002 zawarto łącznie 326,17 tys. małżeństw, przy czym ponad 58,9% stanowiły związki małżeńskie zawarte w mieście. W badanym okresie liczba małżeństw zmniejszyła się z 246,8 tys. w 1988 roku do 191,9 tys.

[5] Różnice w intensywności zmian w przekroju miasto–wieś wynikają przede wszystkim z bardziej tradycyjnego systemu wartości na wsi.

[6] Co więcej istnieje bardzo duże ryzyko, że odroczone decyzje zawarcia związku małżeńskiego mogą w wielu przypadkach nie zostać zrealizowane lub być zrealizowane poprzez inną formę związku. Por. – m.in.: E.Z. Zdrojewski, A. Cychowska, *Procesy demograficzne w Polsce na przełomie XX i XXI wieku*, (w:) *System wartości a procesy demograficzne*, (red.) K. Slany, A. Małek, I. Szczepaniak-Wiecha, tom XV I Kongresu Demograficznego w Polsce, Rządowa Rada Ludnościowa, Instytut Socjologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Wydawnictwo „NOMOS" Kraków 2003, s. 69–84.

w 2002 roku, czyli o 20,95%. Liczba zawieranych małżeństw malała do roku 1996, by w latach 1997–1999 nieznacznie zacząć wzrastać i ponownie obniżać się od 2000 roku (wykres 1).

Wykres 1. Małżeństwa zawarte w Polsce w latach 1988–2002
Źródło: Roczniki demograficzne GUS, różne lata

Przyczyną nieznacznego wzrostu zawieranych małżeństw mogło być wkraczanie na rynek matrymonialny drugiego wyżu z lat 70. oraz „baby boomu" z początku lat 80. Jednocześnie tempo spadku zawieranych małżeństw było wyższe na wsi aniżeli w miastach; na wsi liczba zawieranych małżeństw malała z roku na rok średnio o 5,5%, natomiast w mieście tylko o 1,2% rocznie. Natomiast jeśli porównamy liczby zawieranych małżeństw w 2002 roku w porównaniu z rokiem 1988, to okazuje się, że ich liczba obniżyła się o 22,5% w miastach i 21,8% na wsi.

Należy podkreślić, iż od 1991 roku spadek liczby nowo zawieranych małżeństw spowodował, że w Polsce po raz pierwszy zaczęto obserwować nadwyżkę małżeństw rozwiązanych nad zawartymi (tabela 2).

W miastach nadwyżka małżeństw rozwiązanych nad zawartymi obserwowana jest od 1991 roku i wykazuje tendencję rosnącą (pomimo wkraczania w wiek matrymonialny osób urodzonych w tzw. wyżu demograficznym) z niewielkimi zmianami w latach 1999 i 2000.

W skali kraju nadwyżka małżeństw rozwiązanych nad zawartymi obserwowana jest od 1992 roku. Jej rosnąca tendencja wyhamowywana jest istniejącą przez cały czas (pomimo spadkowej tendencji) na wsi nadwyżką małżeństw zawartych nad rozwiązanymi.

Tabela 2. Małżeństwa zawarte i rozwiązane w Polsce w latach 1988–2002

Lata	Liczba zawartych małżeństw (w tys.)	Małżeństwa rozwiązane (w tys.)			Nadwyżka małżeństw zawartych nad rozwiązanymi (w tys.)
		ogółem	w wyniku zgonu współmałżonka	w wyniku rozwodu	
Ogółem					
1988	246,8	225,2	177,0	48,2	21,6
1989	255,6	227,5	180,3	47,2	28,2
1990	255,4	226,4	183,9	42,4	29,0
1991	233,2	222,3	188,4	33,8	10,9
1992	212,7	214,8	182,8	32,0	**–2,1**
1993	207,7	208,4	180,5	27,9	**–0,7**
1994	207,7	207,9	176,3	31,6	**–0,2**
1995	207,1	214,6	176,4	38,1	**–7,5**
1996	203,6	214,2	174,8	39,4	**–10,6**
1997	204,9	214,9	172,4	42,5	**–10,1**
1998	209,4	216,7	171,5	45,2	**–7,3**
1999	219,4	215,3	173,2	42,0	4,1
2000	211,2	209,8	167,0	42,8	1,4
2001	195,1	208,8	163,5	45,3	**–13,7**
2002	191,9	206,6	161,2	45,4	**–14,6**
Miasta					
1988	149,5	140,0	100,5	39,5	9,5
1989	155,8	141,5	103,1	38,4	14,3
1990	141,0	138,8	104,5	34,3	2,2
1991	128,1	135,5	107,9	27,6	**–7,5**
1992	120,5	131,8	105,3	26,5	**–11,3**
1993	119,6	126,6	103,4	23,2	**–7,0**
1994	120,3	127,5	101,1	26,4	**–7,2**
1995	120,9	132,7	101,4	31,3	**–11,8**
1996	120,5	132,4	100,1	32,2	**–11,9**
1997	121,6	134,7	99,6	35,0	**–13,1**
1998	125,2	137,4	99,8	37,6	**–12,2**
1999	132,0	136,7	101,2	35,5	**–4,7**
2000	128,1	134,7	98,7	36,0	**–6,6**
2001	118,2	135,3	97,1	38,2	**–17,1**
2002	115,8	133,8	95,5	38,3	**–18,0**
Wieś					
1988	97,3	85,2	76,5	8,7	12,1
1989	99,9	86,0	77,2	8,8	13,9
1990	114,4	87,6	79,4	8,1	26,8
1991	105,1	86,7	80,5	6,2	18,4
1992	92,3	83,0	77,5	5,5	9,2
1993	88,1	81,7	77,1	4,7	6,3
1994	87,4	80,4	75,2	5,2	6,9
1995	86,1	81,8	75,1	6,8	4,3
1996	83,2	81,9	74,7	7,2	1,3
1997	83,3	80,3	72,8	7,5	3,0
1998	84,2	79,3	71,6	7,7	4,9
1999	87,4	78,6	72,1	6,5	8,8
2000	83,0	75,1	68,3	6,7	7,9
2001	76,9	73,5	66,4	7,1	3,4
2002	76,1	72,8	65,6	7,2	3,3

Źródło: Roczniki demograficzne GUS, różne lata.

Z danych o strukturze małżeństw w podziale na pierwsze i ponowne związki w latach 1988–2002 zauważyć można w latach 1988–1993 powolny wzrost udziału pierwszych małżeństw dla obojga małżonków (tabela 3). Natomiast od 1994 roku zmiany te są różnokierunkowe. Pomimo to udział pierwszych małżeństw dla obojga małżonków utrzymuje się nadal na bardzo wysokim poziomie. Wiąże się to z tym, iż pomimo różnokierunkowych zmian, frakcja małżeństw powtórnych dla obojga małżonków od 1997 roku systematycznie maleje. Jedną z przyczyn zaobserwowanego kierunku zmian może być osłabienie dążności osób mających nieudane doświadczenia małżeńskie do zawierania ponownych związków małżeńskich.

W strukturze zawieranych małżeństw według płci i poprzedniego stanu cywilnego w badanym okresie wyodrębnić można dwa podokresy różniące się kierunkiem zmian (wykres 2 i 3).

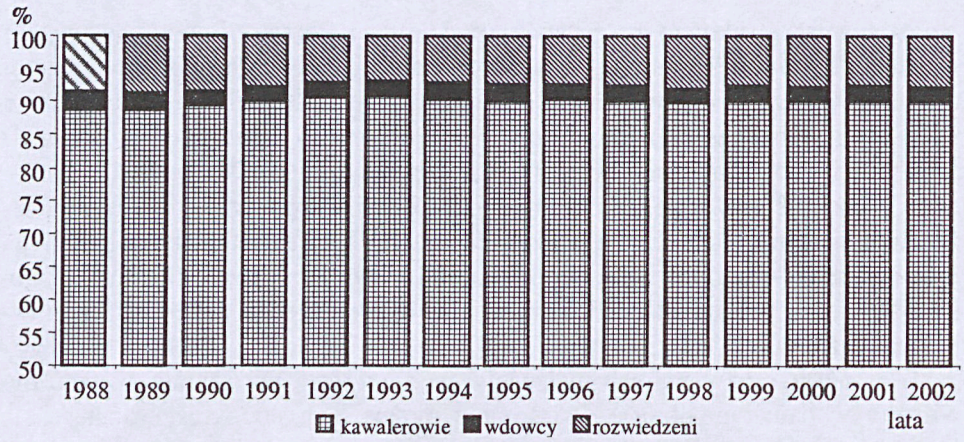
Pierwszy z nich przypada na lata 1988–1993, w którym obserwowano powolny, ale systematyczny wzrost udziału pierwszych związków małżeńskich dla obojga małżonków, w następnych latach zmiany w udziale pierwszych małżeństw w ogólnej liczbie zawartych małżeństw były różnokierunkowe. Pomimo to współczynnik pierwszych małżeństw dla obojga małżonków w ogólnej liczbie małżeństw nadal utrzymuje się na bardzo wysokim poziomie i nie spadł do poziomu z roku 1988.

Tabela 3. Małżeństwa zawarte w Polsce w latach 1988–2002 w podziale na pierwsze i ponowne

Lata	Ogółem	Małżeństwo pierwsze					Małżeństwo powtórne
		dla obojga	mąż pierwsze, żona		żona pierwsze, mąż		
			wdowa	rozwódka	wdowiec	rozwiedziony	
1988	246 791	208913	2230	7656	1394	9 568	17 030
1989	255 643	216189	2271	8429	1374	10 313	17 067
1990	255 198	218471	1896	7740	1250	9 546	16 295
1991	233 059	201091	1749	6873	1139	8 167	14 040
1992	217 504	189006	2067	6003	1039	7 110	12 279
1993	207 674	181787	1664	5499	982	6 418	11 324
1994	207 689	180800	1677	5339	1083	6 424	12 366
1995	207 081	179799	1635	5252	1058	6 668	12 669
1996	203 644	177225	1480	4952	1010	6 548	12 429
1997	204 850	177393	1488	5493	1036	6 771	12 669
1998	209 430	180712	1464	5929	933	7 179	12 213
1999	219 398	190002	1580	5993	958	7 392	13 473
2000	211 150	182696	1496	5907	899	7 406	12 746
2001	195 122	169233	1281	5383	874	6 709	11 642
2002	191 935	166373	1096	5440	874	6 914	11 238

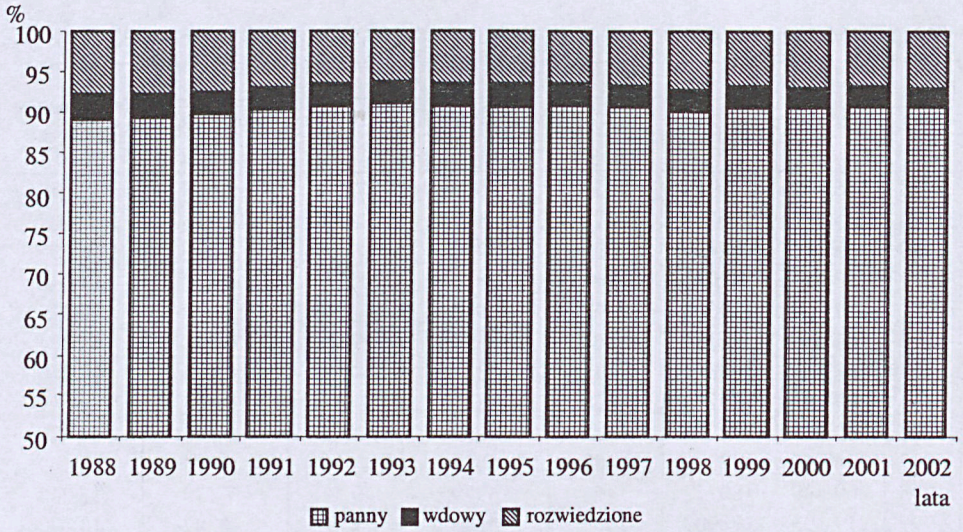
Źródło: Roczniki demograficzne GUS, różne lata.

Z kolei udziały małżeństw ponownych dla obojga małżonków w latach 1988–2002 charakteryzowały się bardzo silną fluktuacją.

Wykres 2. Nowożeńcy – mężczyźni według poprzedniego stanu cywilnego w Polsce w latach 1988–2002
Źródło: Roczniki demograficzne GUS, różne lata

Jednakże, porównując odsetek ponownych małżeństw dla obojga partnerów na początku i na końcu badanego okresu, stwierdzamy, że ich udział się obniżył z 6,9% w 1988 roku do 5,85% w roku 2002, czyli o 15,2%.

Wykres 3. Nowożeńcy – kobiety według poprzedniego stanu cywilnego w Polsce w latach 1988–2002
Źródło: Roczniki demograficzne GUS, różne lata

Wprawdzie dostrzeżone kierunki zmian ze względu na zbyt krótki okres badawczy nie upoważniają do twierdzenia, iż ich trend będzie trwały, lecz są syg-

nałem, iż skłonność do zawierania ponownych związków małżeńskich ulega osłabieniu[7].

Analizując wpływ czynników demograficznych na liczbę zawieranych małżeństw, w tym w szczególności liczby i struktury osób w wieku zdolności do zawierania małżeństw[8] oraz ich intensywności wstępowania w związki małżeńskie, można zauważyć, że zmniejszanie się liczby zawieranych związków małżeńskich spowodowane jest przede wszystkim zmniejszeniem się skłonności do zawierania związków małżeńskich, co znajduje odzwierciedlenie w zmniejszających się wartościach cząstkowych współczynników zawierania małżeństw.

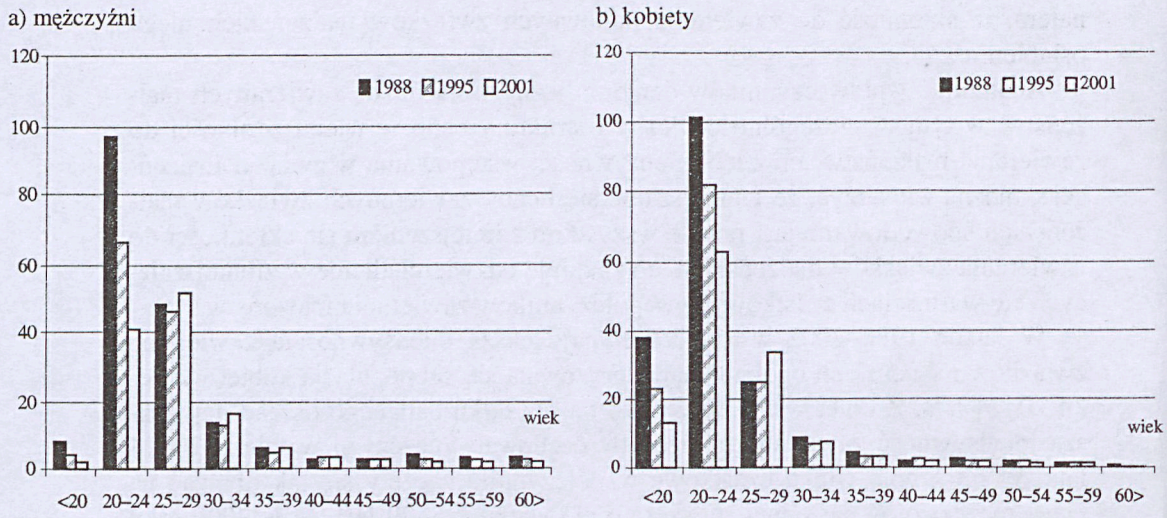
W latach 1988–2002 wśród kobiet największą intensywnością zawierania związków małżeńskich ogółem charakteryzowała się subpopulacja kobiet w wieku 20–24 lata. Z kolei wśród mężczyzn na początku badanego okresu największa intensywność zawierania małżeństw cechowała mężczyzn w wieku 20–24 lata. W tej grupie wieku cząstkowe współczynniki zaczęły się tak obniżać na rzecz mężczyzn w następnej starszej grupie wieku (25–29 lat), że w 2000 roku nastąpiło zrównanie wartości cząstkowych współczynników w obu grupach wieku. Natomiast w 2001 i 2002 roku zanotowano większą wartość współczynnika dla mężczyzn zawierających małżeństwa w wieku 25–29 lat. W 1988 roku średnio 101,3 kobiet oraz 88,3 mężczyzn na 1000 osób w wieku 20–24 lata wstąpiło w związek małżeński (wykres 4a i b).

W latach 1988–1990 cząstkowe współczynniki małżeństw zarówno w subpopulacji kobiet, jak i mężczyzn wzrastały. Od 1991 roku cząstkowe współczynniki zawierania małżeństw zaczęły spadać w obu subpopulacjach, osiągając w 2002 roku poziom 60,1 promili w grupie kobiet i 41,4 promile w grupie mężczyzn; oznacza to obniżenie współczynników odpowiednio o 40,7% i 53,6%.

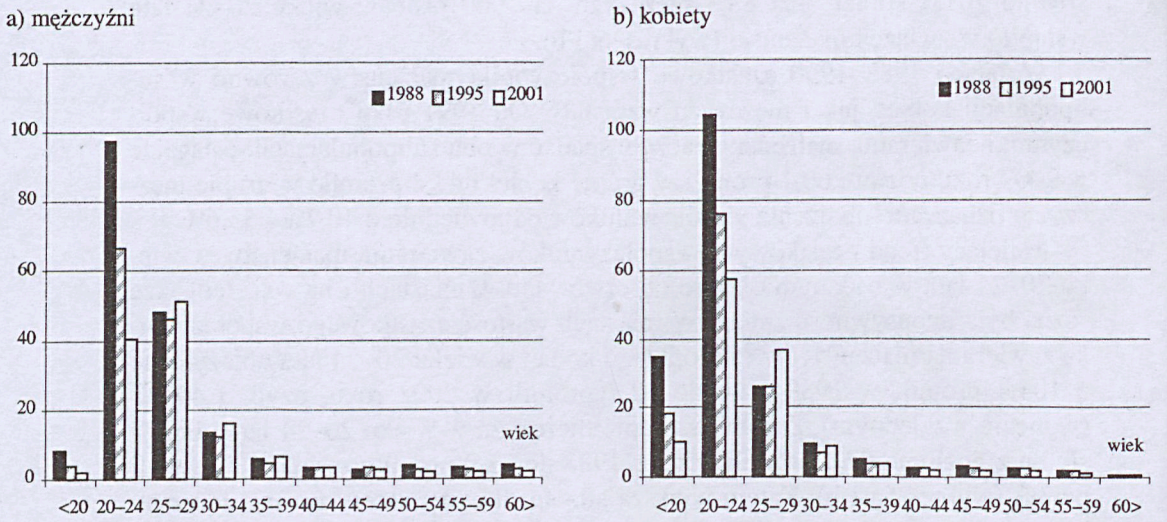
Malejący trend cząstkowych współczynników zawierania małżeństw w wieku 20–24 lata w badanym okresie obserwowano w miastach i na wsi. Jednakże różna była intensywność zmian. W miastach wartość cząstkowego współczynnika zawierania małżeństw w subpopulacji kobiet w wieku 20–24 lata obniżyła się z 104,4 promili w 1988 roku do 52,7 promili w 2002 roku, czyli o 49,5% (w ujęciu względnym). Z kolei w grupie mężczyzn w wieku 20–24 lata obniżył się on z poziomu 97,1 promili w roku 1988 do 35,9 promili w roku 2002, czyli o 63% (wykres 5a i b). Zatem większą siłą spadku charakteryzowały się cząstkowe współczynniki małżeństw dla mężczyzn aniżeli dla kobiet.

[7] To z kolei, nasuwa pytanie czy osłabienie skłonności do zawierania małżeństw ponownych przekłada się w tych grupach osób na większą skłonność do tworzenia przez nie nieformalnych związków? Na to pytanie postaram się odpowiedzieć w dalszej części niniejszego opracowania.

[8] W okresie 1988–2002 wchodziły w wiek o największej aktywności matrymonialnej liczne roczniki pochodzące z wyżu demograficznego, które powinny przyczynić się do wzrostu liczby zawieranych małżeństw.

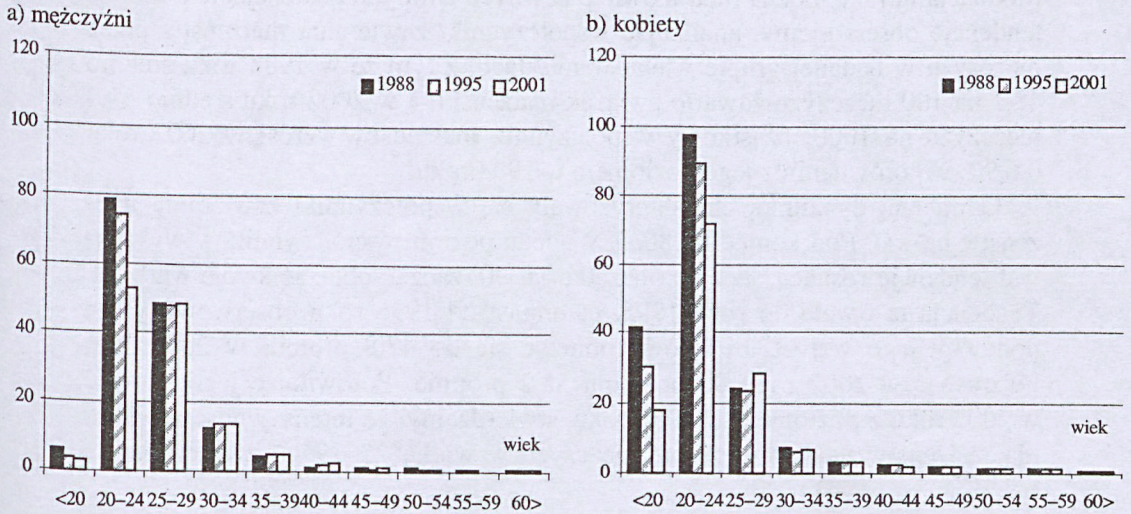
Wykres 4. Rozkład współczynników zawierania małżeństw w Polsce według wieku
Źródło: Opracowanie własne na podstawie roczników demograficznych GUS, różne lata

Wykres 5. Rozkład współczynników zawierania małżeństw w miastach według wieku
Źródło: Opracowanie własne na podstawie roczników demograficznych GUS, różne lata

Z kolei na wsi w 1988 roku średnio 97,4 kobiet na 1000 w wieku 20–24 lata zawierało związek małżeński, a w 2002 roku już tylko 72,9 kobiet na 1000 zawarło małżeństwo; w ujęciu względnym współczynnik obniżył się o 25,2%. Również wśród mężczyzn w badanej grupie wieku współczynnik obniżył się (o 35,6%). O ile w 1988 roku średnio 78,2 mężczyzn na 1000 zawierało związek

małżeński, to w 2002 roku jedynie 50,3 na 1000 mężczyzn (wykres 6a i b). Charakterystyczne, iż (podobnie jak w miastach) także na wsi miał miejsce silniejszy spadek wartości cząstkowych współczynników małżeństw w subpopulacji mężczyzn.

Wykres 6. Rozkład współczynników zawierania małżeństw na wsi według wieku
Źródło: Opracowanie własne na podstawie roczników demograficznych GUS, różne lata

Drugą grupą o największej intensywności zawierania związków małżeńskich w badanym okresie tworzyły osoby będące w wieku 25–29 lat. W tej grupie w roku 1988 średnio 25,3 na 1000 kobiet oraz 48,3 na 100 mężczyzn zawarło małżeństwo. W następnych latach aż do roku 1994 spadały wartości cząstkowego współczynnika zawierania małżeństw wśród kobiet. Natomiast od 1995 roku obserwujemy wzrost ich poziomu, który w 2002 roku osiągnął poziom 36,1 promili. W skali kraju wartość cząstkowego współczynnika małżeństw wśród kobiet w wieku 25–29 lat w 2002 roku wzrosła o 42,7% w porównaniu z poziomem w roku 1988. W miastach również do roku 1994 obserwujemy spadek współczynnika, a systematyczny wzrost od 1995 roku, który w 2002 roku osiągnął poziom 38,4 promile; wzrósł 48,8% w porównaniu z poziomem z 1988 roku (wykres 5b). Również na wsi aż do 1993 roku wartość cząstkowego współczynnika obniżała się, a w następnych latach systematycznie wzrastała, osiągając wartość 32 promili w 2002 roku; w ujęciu względnym cząstkowy współczynnik wzrósł o 30,6% w porównaniu z rokiem 1988 (wykres 6b).

Podobnie w grupie mężczyzn będących w wieku 25–29 lat wartości cząstkowych współczynników małżeństw na początku lat dziewięćdziesiątych obniżyły się z 48,3 promili w 1988 roku do 45,7 promili w 1993 roku, a następnie zaczęły wzrastać, osiągając w 2000 roku poziom 52,1 promili. Natomiast w 2001 roku uległy znacznemu osłabieniu, spadając do poziomu 49,8 promili, by w 2002

roku ponownie wzrosnąć do poziomu z roku 2000. W ujęciu względnym wartość współczynnika wzrosła w 2002 roku w porównaniu z rokiem 1988 o 3,11%, co oznacza, iż intensywność zawierania związków małżeńskich przez mężczyzn w grupie wieku 25–29 lat, w skali kraju, charakteryzuje się jedynie pewnymi fluktuacjami i nie można tutaj mówić o pewnych trwałych tendencjach. Podobną tendencję obserwujemy, analizując współczynniki zawierania małżeństw przez mężczyzn w badanej grupie wieku w miastach, z tym że w 1988 roku średnio 48,1 na 100 mężczyzn zawarło związek małżeński, a w 2002 roku średnio 51,4 mężczyzn na 1000; cząstkowy współczynnik małżeństw wzrósł w 2002 roku o 6,9% w porównaniu z jego poziomem w 1988 roku.

Odmienną dynamiką charakteryzowały się współczynniki zawierania małżeństw na wsi. Pod koniec lat 80. XX wieku poziom współczynników wykazywał tendencję rosnącą, lecz na początku lat 90. zacząć obniżać swoje wartości. Tendencja ta trwała do roku 1995, natomiast od 1996 roku obserwowany był ponowny jego wzrost, by znowu obniżyć się do 47,9 promili w 2001 roku i wzrosnąć w 2002 roku do poziomu 53,2 promile. Porównując jego wartość w 2002 roku z poziomem w 1988 roku, stwierdzamy, że intensywność zawierania małżeństw na wsi w grupie mężczyzn w wieku 25–29 lat zwiększyła się o 9,2%.

Również intensywność tworzenia małżeństw przez osoby w wieku 30–34 lata wykazywała różnokierunkowe zmiany.

Wśród kobiet intensywność tworzenia małżeństw obniżyła się w skali kraju z 8,7 promili w 1988 roku do 8,1 promili w 2001 roku (czyli o 6,9%), by w 2002 roku osiągnąć wartość 8,9 promili. Charakterystyczne, iż w miastach, po spadku intensywności zawierania małżeństw w latach 1990–1996, od 1997 roku obserwowany jest stały, stopniowy wzrost wartości cząstkowego współczynnika, który w 2002 roku osiągnął poziom 9,9 promila, a zatem przekroczył wartość z roku 1988. Na wsi mamy nieco odmienną sytuację, gdyż cząstkowy współczynnik małżeństw pomimo fluktuacji wykazuje tendencję spadkową; z poziomu 7,4 promili w 1988 roku obniżył się do poziomu 6,7 promili w 2001 roku, by w następnym roku wzrosnąć do poziomu 7,2 promile.

Intensywność tworzenia małżeństw w wyróżnionej grupie wieku wśród mężczyzn jest odmienna. Pomimo różnokierunkowych zmian od 1994 roku systematycznie wzrasta intensywność tworzenia małżeństw. Cząstkowy współczynnik zawierania małżeństw z poziomu 13,2 promili w 1988 roku wzrósł do 16,6 promili w 2002 roku. W ujęciu względnym oznacza to wzrost o 25,8%. W miastach intensywność tworzenia małżeństw w grupie mężczyzn była znacznie wyższa aniżeli na wsi. Cząstkowy współczynnik z poziomu 13,4 promili w miastach i 12,8 promili na wsi w 1988 roku wzrósł odpowiednio do 17,6 promili i 15,3 promili w 2002 roku, czyli w ujęciu względnym wzrost ten wyniósł w miastach 31,3%, a na wsi 19,5%.

Analizując cząstkowe współczynniki małżeństw według płci, wieku i miejsca zamieszkania, nie sposób pominąć zmiany w intensywności wstępowania w związki małżeńskie osób w wieku poniżej 20 lat. Związek małżeński w wieku poniżej 20 lat w 1988 roku zawierało aż 37,9 kobiet na 1000, a w 2002 roku jedynie 12,2 kobiet na 1000. W ujęciu względnym wartość współczynnika w wyróżnionej subpopulacji w 2002 roku w porównaniu z jego wartością w 1988 roku zmalała o 67,8%. Intensywność zawierania małżeństw była zróżnicowana ze względu na miejsce zamieszkania. Większy spadek zaobserwowano w miastach aniżeli na wsi; wynosiły one odpowiednio 74,1% i 59,5% (wykresy 4b, 5b, 6b). Z kolei w grupie mężczyzn w wieku poniżej 20 lat odnotowano nieznacznie większy spadek intensywności zawierania małżeństw. W 2002 roku w porównaniu z rokiem 1988 wartość cząstkowego współczynnika małżeństw była niższa o 69,7%. W miastach intensywność małżeństw w badanej grupie mężczyzn w 2002 roku obniżyła się w porównaniu z wartością z roku 1988 o 77,6%, a na wsi o 54%. Zatem na wsi większy spadek intensywności w badanej grupie wieku odnotowano wśród kobiet aniżeli wśród mężczyzn (wykresy 4a, 5a, 6a).

Zmiany w intensywności zawierania związków małżeńskich zaobserwowano także wśród kobiet w wieku powyżej 35 lat oraz mężczyzn w wieku powyżej 45 lat.

W skali kraju w 1988 roku na 1000 kobiet w wieku 35–39 lat średnio 4,6 kobiet zawierało związek małżeński, a w 2002 roku jedynie 3,4 kobiet, czyli o 26,1% mniej w porównaniu z 1988 rokiem. W miastach spadek intensywności zawierania małżeństw wynosił 26,9% w porównaniu z wartością z roku1988, a na wsi – o 17,7%.

Z kolei wśród mężczyzn w wieku 45-49 lat średnio 3 na 1000 mężczyzn zawierało małżeństwo w 1988 roku, a w 2002 roku już tylko średnio 2,2 mężczyzn na 1000. Oznacza to, że intensywność zawierania małżeństw obniżyła się w 2002 roku w porównaniu z intensywnością z roku 1988 o 26,7%. Ponadto, na wsi miało miejsce mniejsze obniżenie się intensywności zawierania małżeństw (6,3% w ujęciu względnym) aniżeli w miastach (10,3%).

Rozkład współczynników małżeństw ma podobny kształt dla kobiet i mężczyzn w miastach i na wsi. W okresie 1988–2002 największy spadek intensywności zawierania związków małżeńskich wśród kobiet obserwujemy w grupach wieku poniżej 20 lat i 20–24 lata, natomiast wzrost intensywności zawierania małżeństw wśród kobiet będących w wieku 25–29 lat. Z kolei wśród mężczyzn w badanym okresie najsilniejszy spadek intensywności zawierania małżeństw charakteryzował grupę w wieku poniżej 20 lat, 20–24 lata (czyli podobnie jak w przypadku kobiet), nieco mniejszy spadek intensywności małżeństw był w wieku 25–29 lat. Należy podkreślić, że spadek wartości cząstkowych współczynników małżeństw obserwowany w Polsce w badanym okresie charakteryzował się większą intensywnością w miastach aniżeli na wsi.

3. Zawieranie pierwszych małżeństw

W Polsce najczęściej zawierane są pierwsze związki małżeńskie, które stanowią około 90% wszystkich małżeństw. Analiza współczynnika zawierania pierwszych małżeństw z lat 1988–2002 ukazała, iż tylko w latach 1988–1990 współczynniki te nieznacznie wzrastały. Natomiast od 1991 roku obserwujemy obniżanie jego wartości z niewielkimi fluktuacjami (tabela 5). Dla porównania, jeśli w 1988 roku około 86,17% ogółu kobiet i 80,81% ogółu mężczyzn miało za sobą doświadczenia pierwszych małżeństw, to w roku 2002 takie doświadczenia miało tylko 57,68% ogółu kobiet i 57,56% ogółu mężczyzn. Oznacza to, że w stanie wolnym w 2002 roku pozostało 42,32% kobiet i 42,44% mężczyzn.

Ponadto, porównując wartości OWPM w grupach kobiet i mężczyzn o największej intensywności zawierania małżeństw, czyli w wieku 20–24 lata dla kobiet, zaś dla mężczyzn w wieku 20–24 lata, 25–29 lat, zauważamy silną tendencje spadkową (tabela 5). Mianowicie: wśród kobiet w wieku 20–24 lata współczynnik pierwszych małżeństw z poziomu 102,79 w 1988 roku obniżył się do poziomu 59,13 w 2002 roku; oznacza to, że jego wartość w 2002 roku w porównaniu z poziomem w 1988 roku obniżyła się o 42,5%. Z kolei wśród mężczyzn wartość współczynnika pierwszych małżeństw obniżyła się z poziomu 90,02 w 1988 roku do 40,85 w roku 2002, czyli aż o 54,6%.

Obserwując strukturę wieku osób w momencie zawierania pierwszych związków małżeńskich, stwierdzamy, że w badanym okresie, pomimo różnokierunkowych zmian, najwięcej pierwszych małżeństw zawieranych było w grupie wieku 20–24 lata zarówno wśród kobiet, jak i mężczyzn. Jednakże w grupie mężczyzn w wieku 20–24 lata widać tendencję obniżania jej udziału na korzyść mężczyzn w wieku 25–29 lat.

Analizując dynamikę zawierania pierwszych związków małżeńskich, nie można pominąć wzrostu środkowego wieku zawierania pierwszych małżeństw. Wzrost mediany wieku wynika z działania wielu różnorodnych czynników ekonomicznych, społecznych, demograficznych, kulturowych itp. Wydaje się, że największy wpływ na odraczanie decyzji o zawarciu związku małżeńskiego ma wydłużający się okres nauki szkolnej i przygotowania do zawodu oraz brak samodzielności materialnej i mieszkaniowej[9]. Począwszy od 1990 roku mediana

[9] Por. m.in.: E.Z. Zdrojewski, A. Cychowska, *Procesy demograficzne w Polsce na przełomie XX i XXI wieku* (w:) *System wartości a procesy demograficzne*, (red.) K. Slany, A. Małek, I. Szczepaniak-Wiecha, tom XV I Kongresu Demograficznego w Polsce, Rządowa Rada Ludnościowa, Instytut Socjologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Wydawnictwo „NOMOS" Kraków 2003, s. 69–84; E. Frątczak, *Przemiany płodności i rodziny w Polsce i Europie. Oceny – interpretacje – teorie – polityka rodzinna*, (w:) *Procesy demograficzne u progu XXI wieku. Polska a Europa. I Kongres Demograficzny w Polsce, Sesja końcowa, Warszawa 25–26 listopad 2002,*

wieku kobiet powoli, ale systematycznie rośnie, w 2002 roku w porównaniu z rokiem 1988 wzrosła 5,2% (tabela 5). U mężczyzn obserwujemy podobną tendencję, przy czym względny wzrost środkowego wieku zawarcia pierwszego małżeństwa w 2002 roku w porównaniu z rokiem 1988 był większy aniżeli u kobiet i wyniósł 7,1%.

Tabela 5. Cząstkowe współczynniki zawierania pierwszych małżeństw według płci i wieku w Polsce w latach 1988–2002

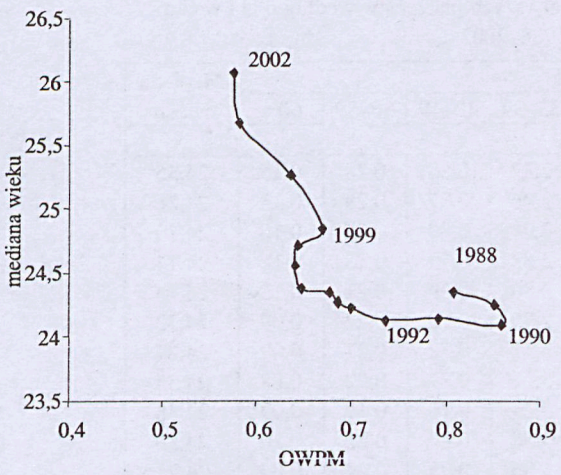
Lata	OWPM	Wiek								Mediana
		<20	20–24	25–29	30–34	35–39	40–49	50–59	60 >	wieku
Mężczyźni										
1988	0,808	7,36	90,02	48,56	10,30	2,82	0,85	0,28	0,15	24,35
1989	0,851	7,98	95,30	50,57	10,78	2,96	0,87	0,29	0,13	24,26
1990	0,859	8,51	98,23	49,13	10,72	2,94	0,80	0,25	0,10	24,10
1991	0,793	6,77	88,61	47,60	10,46	2,82	0,79	0,25	0,12	24,14
1992	0,736	6,18	80,93	44,94	10,44	2,80	0,69	0,21	0,10	24,13
1993	0,700	5,23	74,46	44,62	10,80	2,95	0,70	0,22	0,09	24,33
1994	0,687	4,69	71,25	45,33	11,05	3,11	0,72	0,21	0,09	24,27
1995	0,678	4,01	69,26	45,54	11,32	3,34	0,77	0,22	0,08	24,35
1996	0,649	3,48	64,85	44,53	11,48	3,29	0,76	0,19	0,09	24,38
1997	0,641	2,96	61,71	45,77	11,96	3,58	0,84	0,22	0,10	24,56
1998	0,644	2,94	59,61	47,43	12,43	3,86	0,93	0,24	0,09	24,71
1999	0,671	3,94	59,47	50,69	13,31	4,02	0,99	0,27	0,11	24,84
2000	0,637	3,17	52,92	50,92	13,38	4,16	1,04	0,27	0,11	25,26
2001	0,582	2,62	45,08	48,85	13,18	4,10	0,99	0,25	0,09	25,68
2002										
Kobiety										
1988	0,862	37,13	102,79	22,98	5,54	1,95	0,62	0,25	0,11	22,45
1989	0,895	38,37	107,44	23,78	5,62	2,01	0,63	0,21	0,09	22,38
1990	0,898	40,35	107,23	22,83	5,34	1,93	0,65	0,19	0,08	22,26
1991	0,810	34,69	96,33	22,37	5,10	1,75	0,60	0,18	0,07	22,29
1992	0,746	31,58	88,04	21,55	4,79	1,59	0,55	0,17	0,06	22,29
1993	0,703	28,08	83,30	21,39	4,88	1,55	0,49	0,15	0,06	22,36
1994	0,686	25,68	81,30	22,29	4,86	1,52	0,51	0,16	0,06	22,44
1995	0,677	23,28	81,07	22,99	4,88	1,56	0,54	0,19	0,06	22,54
1996	0,645	21,32	76,86	23,16	4,77	1,55	0,48	0,18	0,06	22,61
1997	0,637	18,89	75,56	24,81	5,01	1,55	0,50	0,19	0,06	22,75
1998	0,638	17,72	74,62	26,77	5,34	1,63	0,51	0,20	0,05	22,87
1999	0,666	17,99	76,26	29,86	5,80	1,64	0,53	0,23	0,05	22,96
2000	0,633	15,57	70,59	31,37	5,93	1,64	0,52	0,21	0,06	23,16
2001	0,582	13,22	62,41	31,70	5,94	1,68	0,46	0,20	0,04	23,39
2002										

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS, roczniki demograficzne GUS, różne lata.

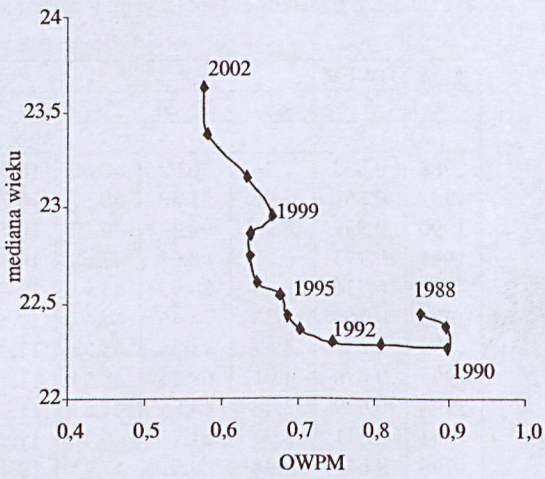
(red.) Z. Strzelecki, tom XVII, Rządowa Rada Ludnościowa, Rządowe Centrum Studiów Strategicznych, Warszawa 2003.

Zależność pomiędzy ogólnym współczynnikiem pierwszych małżeństw a środkowym wiekiem jego zawarcia według płci charakteryzuje podobieństwo przebiegających zmian w badanym okresie w grupie kobiet i mężczyzn (wykres 7a i b).

a) mężczyzn

b) kobiety

Wykres 7. Relacja pomiędzy ogólnym współczynnikiem zawierania pierwszych małżeństw (OWPM) a środkowym wiekiem zawarcia pierwszego małżeństwa

Źródło: Opracowanie własne na podstawie roczników demograficznych GUS, różne lata

Zauważmy, że bardziej dynamiczny wzrost środkowego wieku zawarcia pierwszego małżeństwa u obu płci poprzedzony został gwałtownym spadkiem wartości ogólnego współczynnika pierwszych małżeństw[10].

Wydaje się, że przedstawione wyniki analizy mogą stanowić przesłankę do stwierdzenia, że w naszym kraju, w którym dotychczas formalne małżeństwo stanowiło podstawę tworzenia rodzin, nastąpił wyraźny, i wydaje się, że dość głęboki, kryzys instytucji małżeństwa. Jednak kryzys instytucji małżeństwa to nie tylko zmniejszanie się intensywności zawierania małżeństw, odkładanie decyzji o zawarciu związku małżeńskiego, ale również wzrost liczby rozwodów i zastępowanie formalnych małżeństw innymi formami życia rodzinnego. Czy tak jest? Poniżej przedstawiona analiza dynamiki rozwodów oraz tworzenia się nieformalnych związków ukazuje kierunki tych zmian.

[10] Podobnego kształtu wykres mają kraje, w których miało miejsce drugie przejście demograficzne. Por. m.in. *Family Life and Family Policies in Europe. Problems and Issues in Comparative Perspective.* vol. 2, (eds.). F.X. Kaufman, A. Kuijsten, H.J. Schulze, K.P. Strohmeier, Oxford University Press 2002, s. 27–29. Jednakże, moim zdaniem, w przypadku Polski ze względu na krótki okres obserwacji oraz wpływ przemian społeczno-gospodarczych na procesy demograficznie nie można mówić nawet o podobnych czynnikach oddziałujących na badane procesy.

4. Rozwody

W latach 1988–2002 w Polsce orzeczono około 604 tys. rozwodów, przy czym około 84% rozwodów to rozwody w miastach. W badanym okresie można wyróżnić trzy okresy w dynamice liczby rozwodów (tabela 6). Pierwszy okres przypada na lata 1988–1993, kiedy liczba rozwodów zmalała z 48,2 tys. rozwodów w 1988 roku do 27,9 tys. w 1993 roku, czyli o 42,1% w skali kraju. Liczba rozwodów w 1993 roku w porównaniu z rokiem 1988 zmalała w miastach o 41,7%, a na wsi o 46,5%. Spadek liczby rozwodów w latach 1990–1993 spowodowany mógł być z jednej strony skumulowaniem spraw rozwodowych, a z drugiej strony – zmianą przepisów związanych z przeprowadzeniem rozwodów. W 1990 roku sprawy rozwodowe przeniesione zostały z sądów rejonowych do sądów wojewódzkich; ponadto wzrosły opłaty za wniesienie pozwu rozwodowego. Drugi okres przypada na lata 1994–1998, w których liczba rozwodów w skali kraju wykazywała tendencję rosnącą z poziomu 31,6 tys. w 1994 roku do 45,2 tys. w 1998 roku, czyli o 43% (czyli powróciła do stanu z początku analizowanego okresu). W ostatnich latach analizowanego okresu trudno jest określić kierunek zmian, gdyż w 1999 roku w porównaniu z rokiem 1998 liczba rozwodów zmniejszyła się o 7,1%, by już w następnych dwóch latach wzrosnąć z powrotem do poziomu z roku 1998. Fluktuacje w liczbie orzeczonych rozwodów w ostatnim okresie związane mogą być z wprowadzeniem instytucji separacji.

Tabela 6. Liczba i współczynniki rozwodów w Polsce w latach 1988–2002

Lata	Liczba rozwodów (w tys.)			Współczynniki rozwodów na 10 tys. ludności			Współczynniki rozwodów na 1000 nowo zawartych małżeństw		
	ogółem	miasto	wieś	ogółem	miasto	wieś	ogółem	miasto	wieś
1988	48,2	39,5	8,7	12,7	17,2	5,5	195,4	264,1	85,3
1989	47,2	38,4	8,8	12,4	16,7	5,4	184,6	246,7	82,2
1990	42,4	34,3	8,1	11,1	14,7	4,8	166,2	243,3	63,7
1991	33,8	27,6	6,2	8,8	11,8	3,6	145,0	215,7	51,2
1992	32,0	26,5	5,5	8,4	11,3	3,2	147,4	219,9	48,6
1993	27,9	23,2	4,7	7,3	9,8	2,7	134,3	194,1	45,0
1994	31,6	26,4	5,2	8,2	11,1	3,0	152,0	219,2	50,5
1995	38,1	31,3	6,8	9,9	13,2	4,1	184,1	259,1	60,8
1996	39,4	32,2	7,2	10,2	13,6	4,3	193,7	267,1	76,4
1997	42,5	35,0	7,5	11,0	14,7	4,5	207,7	288,2	80,4
1998	45,2	37,6	7,7	11,7	15,8	4,6	216,0	300,1	81,8
1999	42,0	35,5	6,5	10,9	14,9	4,4	191,5	269,1	73,5
2000	42,8	36,0	6,7	11,1	15,2	4,5	202,6	281,2	80,2
2001	45,3	38,2	7,1	11,7	16,1	4,7	232,2	323,2	91,5
2002	45,4	38,3	7,2	11,9	16,3	4,8	236,6	330,3	92,9

Źródło: Roczniki demograficzne GUS, różne lata.

Porównując współczynniki rozwodów na 10 tys. ludności, obserwujemy także ich tendencję spadkową w latach 1988–1993, a od 1994 roku obserwujemy tendencję rosnącą (z wyjątkiem obniżenia w 1999 roku). Największy ich wzrost miał miejsce w 1995 roku. W porównaniu z poziomem z roku 1994 współczynniki rozwodów wzrosły: w skali kraju o 20,7%, w miastach – 18,92%, na wsi – 36,67% (tabela 6).

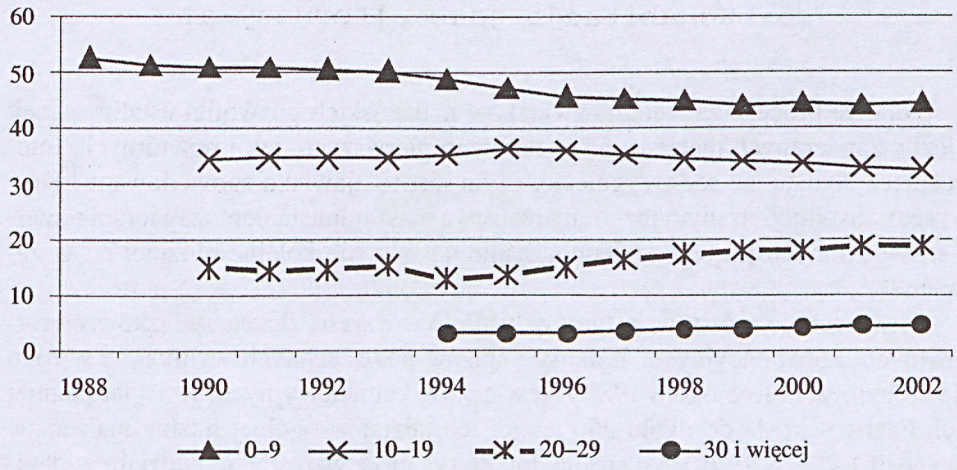
Dynamika zmian w liczbie rozwodów przypadających na 1000 nowo zawartych małżeństw charakteryzuje się podobnymi tendencjami w kierunku jej rozwoju jak współczynniki rozwodów na 10 tys. ludności (tabela 6). Jednakże przy porównaniu intensywności zmian uwidaczniają się znaczne różnice. Większą intensywnością zmian charakteryzują się współczynniki rozwodów na 1000 nowo zawartych małżeństw. Zatem wydaje się, że spadek bezwzględnej liczby rozwodów spowodowany jest mniejszą intensywnością zawieranych małżeństw, zwłaszcza w młodszych grupach wieku, w których ryzyko rozwodu jest wyższe.

Co więcej, porównując współczynniki rozwodów na 1000 nowo zawartych małżeństw na początku i końcu badanego okresu, widzimy, że w 1988 roku na 1000 nowo zawartych związków małżeńskich przypadało średnio 195,4 rozwodów, a w 2002 roku na 1000 nowo zawartych małżeństw przypadało już średnio 236,6 rozwodów, czyli w skali kraju współczynnik wzrósł o 21,1%. W miastach współczynnik ten charakteryzował się większą dynamiką aniżeli na wsi i jego wartości w 2002 roku w porównaniu z poziomem w 1988 roku wzrosły odpowiednio o (w ujęciu względnym) 25,1% i 8,9%.

Największym ryzykiem rozwodów w Polsce charakteryzują się grupy małżeństw w pierwszym okresie ich trwania, czyli od momentu zawarcia do 10 lat trwania małżeństwa, oraz te, które są zawierane przez osoby bardzo młode i wieku 20–24 lata.

Obserwując dynamikę liczby orzeczonych rozwodów w Polsce według trwania związku małżeńskiego w badanym okresie, wyraźnie zauważalny jest systematyczny spadek udziału rozwodów w grupie małżeństw trwających poniżej 10 lat, pomimo że jest to nadal grupa dominująca (wykres 8).

Udział rozwodów w tej grupie małżeństw obniżył się z poziomu 52,6% wszystkich orzeczonych rozwodów w 1988 roku do poziomu 44,1% w 2001 roku w skali kraju (o 16,2%). Natomiast początkowo zwiększył się nieco udział rozwodów w grupie małżeństw trwających od 10 do 19 lat, tendencja ta widoczna była w latach 1990–1995, by później zacząć się systematycznie obniżać. Z kolei od 1996 roku obserwujemy dynamiczny wzrost udziału rozwodów w grupie małżeństw z największym stażem małżeńskim. Udział rozwodów w grupie małżeństw trwających 20–29 lat zwiększył się z 14,83% wszystkich rozwodów w 1996 roku do 18,52% w roku 2001 (o 24,9%), natomiast w grupie małżeństw trwających powyżej 30 lat zwiększył się z 3,16% w 1996 roku do 4,45% w 2001 roku (40%). Uzyskane wyniki sugerują zmiany w strukturze liczby rozwodów według trwania związków małżeńskich i dynamiczny wzrost udziału rozwodów

Wykres 8. Udział rozwodów w Polsce w latach 1988–2002 według czasu trwania związku małżeńskiego
Źródło: Opracowanie własne na podstawie roczników demograficznych GUS, różne lata

w późniejszych latach małżeństwa. Wydaje się, iż niezbędne byłoby badanie identyfikujące przyczyny zmian w strukturze rozwodów według czasu trwania małżeństwa. Można przypuszczać, iż krystalizuje się syndrom „pustego gniazda".

Z kolei analiza rozkładu liczby rozwodów według wieku małżonków w momencie zawarcia związku małżeńskiego potwierdza hipotezę, że najwięcej rozwodów jest zarówno wśród kobiet i mężczyzn, którzy zawarli małżeństwo w wieku 20–24 lata. Ponadto udział tej grupy w ogólnej liczbie rozwodów systematycznie wzrasta (wykres 8). W grupie kobiet, które zawarły małżeństwa w wieku 20–24 lata, udział ten wzrósł z 47,5% wszystkich rozwodów w 1988 roku do 51,3% w roku 2001 (o 8%). W grupie mężczyzn udział ten wzrósł z poziomu 52,5% w 1988 roku do 54,2% w 2001 roku (o 3,2%). W młodszej grupie wieku zawarcia związku małżeńskiego udział rozwodów wśród kobiet charakteryzował się różnokierunkową tendencją i w efekcie z poziomu 26,9% w 1988 roku zmalał on do 25,6% w 2001 roku. Z kolei analizując grupę mężczyzn, można zaobserwować wyraźną tendencję wzrostu udziału rozwodów z poziomu 5,6% w 1988 roku do 6,3% w 2001 roku. W pozostałych grupach wieku zawarcia małżeństwa udział rozwodów wykazuje różnokierunkowe tendencje o różnym natężeniu.

BIBLIOTEKA AE

5. Kohabitacja jako alternatywa?

Analiza procesu zawierania związków małżeńskich pozwoliła ustalić spadek liczby zawieranych małżeństw i to zarówno pierwszych, jak i powtórnych. Interesujące wydaje się rozstrzygniecie, czym jest to zjawisko spowodowane? Kryzysem instytucji tradycyjnego małżeństwa czy odraczaniem zawierania małżeństw z innych przyczyn? Jednocześnie nasuwa się kolejne pytanie: co w zamian?

Powszechnie mówi się o tym, ze w Polsce wzrasta liczba związków nieformalnych, kohabitacyjnych. Z danych spisów powszechnych wynika, że w roku 1978 było w Polsce około 198 tys. związków kohabitacyjnych, w 10 lat później ich liczba wzrosła do około 250 tys., a ich udział w ogólnej liczbie małżeństw wynosił 1,2%, w 1995 roku spadła do 146 tys. przy wzroście ich udziału w ogólnej liczbie małżeństw (1,7%) i w 2002[11] roku liczba związków kohabitacyjnych wynosiła około 396 tys., a ich udział w ogólnej liczbie małżeństw 2,19%. Oznacza to, że w okresie trzynastu lat transformacji liczba związków nieformalnych w Polsce wzrosła o 58,4% w porównaniu z rokiem 1988. Informacje o liczbie związków nieformalnych pochodzące ze spisów wydają się być zaniżone. Wielu badaczy[12] uważa, że postępujący wzrost urodzeń pozamałżeńskich może stanowić przesłankę dla hipotezy, że liczba nieformalnych związków zaczyna rosnąć. Przyczyn przemian należy upatrywać również w sferze kulturowej. Szerokie możliwości korzystania z kultury masowej stymulują do powielania wzorców zachowań dotychczas obcych lub mało znanych w polskiej kulturze oraz tradycji. Liberalizacja postaw i zachowań wyzwala w młodych chęć uwalniania się od rodziców tak szybko, jak to jest możliwe, i korzystanie z wolności bez ograniczeń. W takim podejściu jest więcej miejsca dla wolnego związku niż formalnego, który w polskiej kulturze zobowiązuje do wierności i odpowiedzialności.

W miastach związków kohabitacyjnych w 2002 roku było trzykrotnie więcej aniżeli na wsi i to zarówno wśród kobiet, jak i mężczyzn. W miastach stanowiły

[11] Analizując związki kohabitacyjne, należy podkreślić, że dopiero w 2002 roku w trakcie NSP po raz pierwszy w Polsce uzupełniono oficjalne statystyki na temat związków kohabitacyjnych.

[12] Por. m.in. F. Adamski, *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy,* Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002; E.Z. Zdrojewski, A. Cychowska, *Procesy demograficzne w Polsce na przełomie XX i XXI wieku,* (w:) *System wartości a procesy demograficzne,* (red.) K. Slany, A. Małek, I. Szczepaniak-Wiecha, tom XV I Kongresu Demograficznego w Polsce, Rządowa Rada Ludnościowa, Instytut Socjologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Wydawnictwo „NOMOS" Kraków 2003, s. 69–84, E. Frątczak, *Przemiany płodności i rodziny w Polsce i Europie. Oceny – interpretacje –teorie – polityka rodzinna,* (w:) *Procesy demograficzne u progu XXI wieku. Polska a Europa. I Kongres Demograficzny w Polsce, Sesja końcowa, Warszawa 25–26 listopad 2002,* (red.) Z. Strzelecki, tom XVII, Rządowa Rada Ludnościowa, Rządowe Centrum Studiów Strategicznych, Warszawa 2003.

one 2,63% ogółu związków małżeńskich i 1,46% na wsi. Analizując strukturę udziału związków nieformalnych w ogólnej liczbie związków małżeńskich według wieku i płci, wyraźnie widać, że w młodszych grupach wieku częstość ich występowania jest zdecydowanie większa, częściej w miastach aniżeli na wsi, oraz że częściej kohabitują mężczyźni niż kobiety.

Na podstawie danych pochodzących z NSP 2002 okazuje się, że najczęściej kohabitują osoby będące w wieku 25–34 lata, czyli te, które z różnych powodów nie zawarły wcześniej małżeństwa lub są po rozwodzie (tabela 7). Wydaje się, że prawidłowość ta w dużym stopniu tłumaczy również brak wzrostu intensywności zawierania małżeństw w tych grupach wieku i brak zawierania tzw. odroczonych małżeństw, co może być przesłanką do sformułowania hipotezy, tradycyjny system wartości ulega pewnej erozji, co znajduje odzwierciedlenie w zachowaniach matrymonialnych.

Tabela 7. Struktura związków nieformalnych według płci i wieku w Polsce w 1995 i 2002 roku

Wiek	Ogółem			Mężczyźni			Kobiety		
	ogółem	miasto	wieś	ogółem	miasto	wieś	ogółem	miasto	wieś
Mikrospis 1995									
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
15–24	10,3	9,6	12,1	7,6	7,4	8,4	12,8	11,7	15,8
25–29	8,6	8,6	8,4	7,6	7,6	7,5	9,5	9,7	9,2
30–39	26,3	26,7	24,6	25,0	25,2	24,4	27,2	28,3	24,5
40–49	27,1	28,5	24,2	29,2	30,5	25,4	25,6	26,4	23,1
50–59	14,4	14,6	14,0	15,6	15,5	15,7	13,3	13,5	12,5
60>	13,3	12,0	16,7	15,0	13,8	18,5	11,6	10,4	14,9
NSP 2002									
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
15–24	12,0	12,2	11,6	8,2	8,5	7,5	15,8	16,0	15,2
25–29	16,6	17,6	13,4	15,8	16,8	12,7	17,3	18,6	13,6
30–39	21,2	21,2	21,4	21,9	21,9	21,6	20,6	20,7	20,4
40–49	24,7	24,2	26,3	25,8	25,0	28,0	23,6	23,6	23,7
50–59	16,1	16,1	16,4	17,5	17,4	17,7	14,8	14,9	14,5
60>	9,4	8,8	11,0	10,9	10,4	12,6	7,8	6,2	12,6

Źródło: Obliczenia własne na podstawie roczników demograficznych 1996 i 2003.

Drugą dużą grupą osób kohabitujacych są osoby w wieku powyżej 40 lat, stanowią one ponad połowę związków nieformalnych, co potwierdza hipotezę stawianą przez wielu badaczy zajmujących się tą tematyką, że kohabitanci są to w zasadzie osoby, które mają za sobą nieudane wcześniejsze małżeństwo[13].

[13] F. Adamski, *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002, s. 185.

Uzyskane wyniki potwierdzają postawioną wcześniej hipotezę, że w badanym okresie spadła skłonność do zawierania ponownych związków małżeńskich na rzecz pozostawania w stanie wolnym lub tworzenia związków nieformalnych.

6. Zakończenie

Dokonana analiza procesu zawierania i rozpadu związków małżeńskich w Polsce w latach 1988–2002 pozwala stwierdzić, iż nastąpiły wyraźne zmiany w zachowaniach matrymonialnych. Symptomami tych zmian są:

1) obniżanie intensywności zawierania związków małżeńskich zwłaszcza w grupach o najwyższej intensywności zawierania małżeństw;

2) obniżanie ogólnego współczynnika zawierania pierwszych małżeństw w grupie mężczyzn i kobiet;

3) wzrost mediany wieku zawarcia pierwszego małżeństwa;

4) wzrost liczby związków nieformalnych w młodszych grupach wieku mężczyzn i kobiet;

5) istnienie dwóch wzorców zachowań matrymonialnych: tradycyjnego polegającego na wczesnym zawarciu związku małżeńskiego oraz wzorca polegającego na odraczaniu decyzji o zawarciu związku małżeńskiego;

6) zmniejszenie się skłonności do zawierania małżeństw powtórnych;

7) wzrost liczby kohabitacji wśród osób w wieku powyżej 40 lat;

8) wzrost współczynnika rozwodów, większa dynamika zjawiska na wsi aniżeli w miastach.

Studia literaturowe[14] ukazują, iż przyczyny zaobserwowanych zmian wiążą się nie tylko z czynnikami demograficznymi. Gdyby działały czynniki demograficzne można byłoby oczekiwać wzrostu liczby zawieranych związków małżeńskich. Natomiast wydaje się, że erozja zmian związana jest z rosnącym wpływem uwarunkowań społeczno-gospodarczych i kulturowych. Nasilająca się konkurencja na rynku pracy zmusza młode osoby do uzyskiwania wyższego statusu zawodowego, co może powodować odraczanie decyzji o zawarciu związku mał-

[14] E.Z. Zdrojewski, A. Cychowska, *Procesy demograficzne w Polsce na przełomie XX i XXI wieku*, (w:) *System wartości a procesy demograficzne*, (red.) K. Slany, A. Małek, I. Szczepaniak-Wiecha, tom XV I Kongresu Demograficznego w Polsce, Rządowa Rada Ludnościowa, Instytut Socjologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Wydawnictwo „NOMOS" Kraków 2003, s. 69–84; E. Frątczak, *Przemiany płodności i rodziny w Polsce i Europie. Oceny – interpretacje – teorie – polityka rodzinna*, (w:) *Procesy demograficzne u progu XXI wieku. Polska a Europa. I Kongres Demograficzny w Polsce, Sesja końcowa, Warszawa 25–26 listopad 2002*, (red.) Z. Strzelecki, tom XVII, Rządowa Rada Ludnościowa, Rządowe Centrum Studiów Strategicznych, Warszawa 2003.

żeńskiego. Ponadto chęć osiągnięcia określonego statusu społecznego przez kobiety wzmaga skłonność do przedkładania obowiązków zawodowych ponad powinności wobec rodziny. Wyższe potrzeby edukacyjne dzieci i młodzieży oraz ich rosnące aspiracje wymagają zwiększonych nakładów na kształcenie i dokształcanie. Stopień zaspokojenia tych potrzeb zależy w znaczącej mierze od poziomu rodziny. Tak więc możliwość osiągania pożądanego statusu ekonomiczno-społecznego staje się konkurencją dla decyzji matrymonialnych.

Bibliografia

Adamski F., *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy,* Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002

Family Life and Family Policies in Europe. Problems and Issues in Comparative Perspective, vol. 2, (red.) F.X. Kaufman, A. Kuijsten, H.J. Schulze, K.P. Strohmeier, Oxford University Press 2002

Frątczak E., *Przemiany płodności i rodziny w Polsce i Europie. Oceny – interpretacje – teorie – – polityka rodzinna,* (w:) *Procesy demograficzne u progu XXI wieku. Polska a Europa. I Kongres Demograficzny w Polsce. Sesja końcowa, Warszawa 25–26 listopad 2002,* (red.) Z. Strzelecki, tom XVII, Rządowa Rada Ludnościowa, Rządowe Centrum Studiów Strategicznych, Warszawa 2003

Slany K., *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie,* Wydawnictwo „NOMOS", Kraków 2002

Zdrojewski E.Z., Cychowska A., *Procesy demograficzne w Polsce na przełomie XX i XXI wieku,* (w:) *System wartości a procesy demograficzne,* (red.) K. Slany, A. Małek, I. Szczepaniak-Wiecha, tom XV, I Kongres Demograficzny w Polsce, Rządowa Rada Ludnościowa, Instytut Socjologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Wydawnictwo „NOMOS" Kraków 2003

Małgorzata Kowalska

Processes of entering into marriage and marriage breakdown in Poland in the years 1988-2002

Summary

Poland is a country where until the beginning of the nineties of the 20th century a traditional model of marriage, based on first marriages dominated. However, from the beginning of systemic transformation we observe rapid changes in the processes of entering into marriage, its duration

and breakdown. On the basis of Demographic Annals of The Central Statistical Office for the years 1988–2002 and electronic publications of NSP 2002, this article presents changes in the structure and dynamics of the processes of entering into marriage and marriage breakdown in Poland in the years 1988–2002. Analysis of the empirical material based on the basic measures of demographic analysis concerning intensity of nuptials was divided into five parts: people who have been married at any time in their lives, number and structure of marriages, number and structure of first marriages, number and structure of divorces, and informal relationships.

The analysis indicates that within the period of 15 years considerable changes occurred in matrimonial behaviours the symptoms of which are: lower intensity of entering into marriage, both the first and subsequent, higher median of the age of first marriages, increased number of informal relationships and increased number of divorces.